

DEĞERLENDİRMELER

TUVA DESTANLARI

**Arıkoğlu, Doç. Dr. Ekrem – *Buyan Borbaanay. Tuva Destanları,*
Türk Dil Kurumu Yay. Ankara 2007, 581. s.**

*Mesut ÇETİNTAŞ**

Destanlar, sözlü geleneklere dayanarak tarihin derinliklerinden çağımıza insanoğlunun yaşadığı önemli olayları aktarmaları nedeniyle, toplumların “millî hafızası” ve “millî şuuru” olarak kabul edilirler. Destanlar bu yönleriyle sadece birer öykü ve övünme anlatıları değil, bir toplumun sanat ve edebiyat hazinelerini bünyesinde barındıran müzeler olarak görülürler. Toplumların çeşitli dönemlerde yaşadıkları acılar, sıkıntılar, sevinçler, göçler, yenilgiler, ihanetler, dostluklar, doğaya karşı verilen mücadeleler üst seviyede edebî bir anlatımla destanlarda kendilerini gösterirler.

Toplumların millî birliğinin ilk olarak sağlandığı tarihsel dönemlere de ışık tutmalarıyla destanlar, toplum bireylerinin diğer toplumlardan farklı olarak, eşyayı, doğayı, dünyayı, evreni algılayış ve yorumlayış tarzını da ortaya koyarlar. Bu algılayış ve yorumlayış tarzları milletler arasındaki büyük farklılıkları oluşturur.

İlk çağlardan günümüze yazıya geçirilen destanlar daha sonraki dönemlerde toplumların sosyal ve siyasal dönüşüm anlarında, söz gelimi millî devletlerin ortaya çıkışında gerçekleştirilen değişiklikler için başlıca beslenme kaynağı olarak görülmüşlerdir. 19. yüzyıldan itibaren ister sözlü, ister yazılı olsun destanların millî kimlik oluşturmada ve bu kimliğin tanımlanmasında ciddi biçimde kullanıldığı bilinmektedir. İngilizlerin “Bewolf” destanı, Almanların “Nibelungenlied” destanı, İskandinavların, “Sagalar”ı ve Finlilerin “Kalavela” destanları bu konudaki en tipik örnekler arasında görülür. Günümüzde Batı dünyası okullarında tarih, kültür, millî kimlik bilinci günümüzde de destanlar tarafından sağlanmaktadır. Görsel sanat

* Türk Dil Kurumu Uzmanı

ürünlerinin çok yaygınlık kazandığı, büyük kitleler tarafından izlendiği günümüz dünyasında Avrupa ve Amerika yapımı birçok film ve dizide, destani eserler işlenmektedir. Bu tür yapıtlar artık “klasik eserler” olarak tanımlanmaktadır.

Günümüz sanat eserlerine ve dolayısıyla “millî birlik” ile “millî şuur”un oluşturulmasına kaynaklık etmesi düşüncesinden hareket edilerek Türk Dil Kurumu tarafından “Türk Dünyası Destanlarının Tespiti, Türkiye Türkçesine Aktarılması ve Yayınlanması Projesi” adıyla bir proje hazırlanmıştır. Öncelikle Türk boylarındaki bilinen destanların isimleri ve tahminî uzunlukları belirlenmiştir. Yapılan ilk değerlendirmeler sonucunda çok zengin, ancak belli bilimsel prensibe göre yayımlanmamış uzunlu, kısalı yüzlerce destanın bulunduğu görülmüştür. Yayımlanmış destanların yanında Türk boylarının yaşadıkları bölgelerde yapılan alan araştırmalarıyla, henüz yayımlanmamış destanların varlığı da ortaya çıkarılmıştır. Derleme çalışmaları yapılırken terminoloji hataları ile karşılaşmış, bazı Türk bölgelerinde “halk hikâyeleri”nin destan olarak adlandırıldığı gözlenmiştir. Bu nedenle Türk insanının sözlü geleneği içinde yer alan halk hikâyelerinin de derlenmesi ve yayımlanmasının doğru olacağı düşünülmüştür.

Bu çalışmalar yapılırken Türk boylarının yaşadıkları yerlerde destanlar üzerine yapılan araştırmalar, çalışmalar da belirlenmiş, aynı konu üzerinde tekrar durularak bilimsel bir yöntem hatasına düşülmemiştir. Türk Dil Kurumunun yürüttüğü söz konusu proje kapsamında “Türk Destanları ve Halk Hikâyeleri Üzerine Batı’da Yapılan Çalışmaların Çevirileri” adlı yeni bir dizi yayın da planlanmıştır.

Proje çalışmalarına başlanmadan önce, 20-22 Kasım 1997 tarihinde Türk destanları üzerine çalışan bilim adamlarının katıldığı bir toplantı yapılmıştır. Söz konusu toplantıda Türk destanlarının tespiti, Türkiye Türkçesine aktarılma şekli (transkripsiyon, şekil özellikleri vb.) ile hangi destan ve hikâyelerin hangi yöntemlerle toplanacağı ve nasıl yayımlanacağı ile bu tartışmaların sonucunda alınan kararlar projede çalışacak bütün bilim adamlarının uyacağı ilkeler hâline getirildi. Bu ilkeler açıklamalarıyla birlikte “Kılavuz Kitap” olarak yayımlandı. Söz konusu kitapta “Metinlerin Tespiti Sorunu”, “Metinlerin Versiyon ve Varyantları Sorunu”, “Türkiye Türkçesine Aktarılması Sorunu”, “Projede Görev Alacak Bilim Adamlarının Seçilmesi” ve “Hazırlanacak Destan ve Halk Hikâyeleriyle Bunlar Hakkındaki İncelemelerin Yayımları Sırasında Uyulacak İlkeler” gibi konular yer aldı.

Hazırlık çalışmalarından sonra bütün Türk boylarının her birinde akademi veya üniversitelerden biri “merkez” seçilerek projede görev alacak bilim adamları belirlendi. Söz konusu merkezlerde birer proje yürütücüsü atanarak, öncelikle yayımlanacak metinlerin orijinal olanları ve arşivlerde bulunanlarını tercih etmeleri istendi. Böylece, özellikle Sovyetler Birliği döneminde yayımlanmış ancak, içlerinden millî ve dinî unsurlar çıkartılıp orijinali bozulmuş metinler yerine, çeşitli boyların yarattığı otantik metinlerin yayımlanması amaçlanmıştır. Destanların metinlerinin hazırlanması aşamasında herhangi bir Türk lehçesinde orijinal metni yukarıdaki ilkeler çerçevesinde hazırlanmış olan destanların Türkiye Türkçesine aktarılmasında da, söz konusu lehçe üzerine Türkiye’de çalışan bilim adamlarından yararlanılmıştır.

Tuva Destanları adlı bu eser de “Türk Dünyası Destanlarının Tespiti, Türkiye Türkçesine Aktarılması ve Yayınlanması Projesi” kapsamında hazırlanarak yayımlanmış bir eserdir. Proje tamamlandığında Türk destanlarının tam bir külliyesi, yaklaşık 140 ciltlik bir kültür hazinesi kazanılmış olacaktır.

Tuva halk edebiyatında kahramanlık destanları önemli yere sahip, büyük ölçekli ve çok vakalı bir türdür. Tuva sözlü edebiyat geleneğinde kahramanlık destanları, gelenek ve göreneklere, inançları, çalışırken edinilen tecrübe ve bilgiyi, toplum hayatıyla ilgili tarihî olguları ve düşünceleri, aydınlık bir gelecek için istek ve arzuları nesilden nesile aktarma rolünü üstlenir. Bundan dolayı kahramanlık destanlarının eğitim ve terbiye açısından önemi büyüktür.

Tuva, Sovyetler Birliği’ne katıldıktan sonra, Dil, Edebiyat, Tarih ve Bilim Araştırma Enstitüsünün kurulmasıyla halk edebiyatına bilimsel ilgi önemli ölçüde artmıştır. 1945’ten günümüze kadar bu enstitü düzenlenen kongreler yardımıyla, bilim adamlarının ve bölgelerdeki etkin üyelerin katılımıyla Tuva halk edebiyatının çeşitli türlerinden çok sayıda örneği, ses kayıt araçlarıyla derlenmiş, yazıya geçirilmiş ve bir arşiv oluşturulmuştur. Enstitünün arşivinde 300’ü aşkın kahramanlık destanı ve onların farklı varyantları korunmaktadır. Bu gibi destanların arasında “On beş harflık Alday-Sümbür” 16., “Boralday-Mergen” 13, “Erge-Kara Sıybıñ” 11, “Höököy-Kara” 11, “Kañıvay-Mergen” 9 ve “Ertine-Mergen” 7 varyantlıdır.

Tuva destanları üzerine ilk incelemeleri etnograf L. V. Grebnev başlatmıştır. Kaleme aldığı *Tuvinskiy Geroiçeskiy Epos* adlı eserinde Grebnev, destanların tarih-etnografya kısmını öne çıkararak onları sınıflandırmış, sanatsal yanlarını ortaya koymuş ve özetleyip analiz etmiştir. Günümüzde Grebnev’in çalışması, folklor açısından özel bir inceleme olarak kabul edilmese bile, yaptığı nitelikli çeviriler ve bilimsel açıklamalar, sınıflandırmalar, destanlar için belirlediği tarihler hiçbir alan araştırmacısı tarafından göz ardı edilememektedir.

Grebnev’in yanı sıra ünlü Sovyet bilim adamı V. M. Jirmunskiy, filoloji doktorları Y. M. Meletinskiy, B. N. Putilov, İ. V. Puhov ve diğerleri Türkçe ve Moğolca konuşan ulusların kahramanlık destanlarını araştırırken karşılaştırmalı bir analiz yaparak Güney Sibiryada ve Tuva’da kahramanlık destanlarını da incelemişlerdir. Görüleceği gibi Tuva destanları üzerine derleme ve inceleme çalışmaları açısından bazı çalışmalar yapılmıştır.

1930’ların başlarında Sovyet halk edebiyatı üzerine yapılan çalışmalarda kahramanlık destanlarının hanları, yöneticileri öven aristokratların eserleri olduğu düşüncesi yaygındır. Bu nedenle destanlar söz konusu dönemde feodal-han edebiyatı olarak kabul edilmiştir. Aslında sözlü edebiyatın bir türü olan destan, kabile toplumunun yıkıldığı zamanlarda ortaya çıkarak, sınıfsal ayrımların olduğu toplumlarda gelişimini sona erdirdiği için feodal ideolojinin etkisi açıkça bünyesinde taşır. Fakat kahramanlık destanlarının asıl yazarı halkın kendisidir. Sonraki dönem bilim adamları, bu tür halk edebiyatı ürünlerinin genellikle millî tarihle sıkı ilişki içinde, halkın hayatı ve kültürünün, yüzlerce yıllık inanç ve iradesinin ayrılmaz parçası olduğunu kanıtlamışlardır.

Tuva kahramanlık destanlarında her tarihsel basamak kendi izini bırakıp, değiştirip anlatı biçimini geliştirmiştir. Başka bir ifadeyle aynı destan içerisinde çok erken zamanların (bir mücadele sonrası evlenme ve efsanevi cinler, ejderhalar, şeytanlar, çok başlı yılanlar, boğalarla mücadele) ve yeni zamanların (istilacı hanlar, düşmanlarla mücadele ve sonrası) işaretleri görülür.

Tuva kahramanlık destanları üzerine çalışanlar bu halk edebiyatı ürünlerini konu ve anlamı itibarıyla üç bölümde ele alırlar.

Birinci bölüme, kahramanların sevgili bulmak için mücadele verdikleri, kahramanlık destanları girer. Bu bölümde ele alınan destanlarda tek neslin kahramanlarından bahsedilir. Orada kahramanın atası bir iki kere anılsa da destanın asıl amacı sadece o neslin kahramanını konu edinmektir.

İkinci bölüme ise, kahramanın sevgili bulmak amacıyla başka yurda saldıran çeşitli düşmanlarla yapılan mücadeleyi ele alan destanlar girer. Bu bölümün destanlarında iki veya üç neslin kahramanları hakkında olaylar anlatılır. Bununla birlikte her nesil hakkında destan içinde özel kısmın varlığı görülür. İki nesli anlatan kahramanlık destanlarında, önce babanın hayatı anlatılıp sonra onun oğlunun kahramanlıklarına geçilir.

Kutsal yurdunu kendi hayatını esirgmeden korumak, istilacıların eline geçen halkı kurtarmak, kendine saldıran acımasız düşmanlara karşı mücadele, ikinci bölüm kahramanlık destanlarının başlıca konularındandır. Destanlar, yurdu istila edenlere karşı savaşan ve doğruluğun kazanması, dünyadan merhametsizliğin kaldırılması için mücadele eden kahramanların ölümsüz olduğuna dair halk inancını güçlendirmektedir.

Üçüncü bölüm destanlarında kahramanın istilacı düşmanlara karşı yaptığı mücadele ele alınır. Bu bölüm destanlarının özelliği, dış istilacılardan başka, iç düşmanlar –kahramanın annesi, ablası ya da eşi– gibi kötü niyetli kişilerin kahramanla yaptıkları mücadelenin de ortaya konmasıdır. Bu tür kişiler, destanlarda ihanet içinde yurdu talana gelen düşmanla ortaklık içinde gösterilirler.

Bazı Tuva destanları konu, anlatım tarzı ve tür olarak komşu halklar olan Moğollar, Kalmıklar, Buryatlar ve yine dilleri akraba olan Altaylar, Hakaslar ve Şorların destanlarıyla çok benzerlik gösterir. Bu benzerliği açıklamak için, destanın bir bölümün ya da tümünün söz konusu komşu halkların destanlarından aktarıldığını ileri sürmek yanlış bir açıklama olur. Tuva halk edebiyatında, uzak halkların destanlarından izlere de rastlanır. Söz gelimi Tibetçe ve Moğolca aracılığıyla gelen Hint masal ve hikâyelerinin unsurları ile Moğolcadan doğrudan aktarılan bazı destanlara da Tuva sözlü halk edebiyatı geleneği içinde rastlanır. Fakat yaratıcılık, işte bu yüzlerce yıl süren kültürel temaslar sonucu sözlü edebiyat geleneğinde kendini göstermektedir. Başka bir ifadeyle kültürel temaslar Tuva halk edebiyatını geliştirmektedir.

Kahramanlık destanlarının dili çok sanatsaldır. Bu edebî ürünlerde keskin olarak ifade edilen daimî sıfatlar, karşılaştırmalar, abartmalar ve daha birçok edebî yöntemler sıklıkla kullanılmaktadır. Gezici destan anlatıcıları sıfatlar ve karşılaştırmalı anlatım yöntemleriyle insanların ve eşyaların görünümelerini kahramanlık destanlarında

açıkça ifade edebilmişlerdir. Tuva destanlarında abartı (eşyaları, olguları büyütüp, gerçeğinden oldukça farklı anlatma) geniş olarak kullanılmaktadır. Kahramanlık destanlarında sayıların yardımıyla olayları abartma geleneği çok sık görülür. Olayların ve nesnelere bu şekilde abartılması, destanın kendi kahramanlık konusuyla örtüşmektedir. Bundan dolayı abartı kahramanlık destanlarının vazgeçilmez, bilinen sanatsal yöntemidir.

Her Tuva kahramanlık destanının sözlü olarak ortaya çıkışı ve yayılmasına uygun, kalıp şekiller vardır. Destanlarda artık gelenek hâline gelen başlangıç, bitiş, kahramanın karakteristiği, kahramanın kendisini hana tanıtmaması, yayla ok atması, düşmanla güreşmesi, toy etmesi, yemek yiyişi vb. birçok benzer çekil genel kalıp ifadeler içinde anlatılır. Bu tür kalıp anlatım biçimleri, anlatıcılar için destanları akılda tutmaya, ortaya koymaya yarar. Bu anlatım biçimleri destan anlatıcıları için çok uygun zemin hazırladığından onların sanatsal yöntemlerinin başlıca eksenini oluşturmaktadır. Bu tür anlatım şekilleri destanın genel eksenini aynı kalsa da, yere ve destancıya göre bazı değişiklikler göstermekte, ağızdan ağza aktarılma yolu nedeniyle anlatım tarzı açısından farklılıklar olabilmektedir. Destan türü içinde diyaloglara, atasözlerine, güzel sözlere, alkış dualara, türkülere de rastlanır. Destancılar bu tür anlatım yollarıyla kahramanın niyetini, düşüncelerini doğru ve daha derin olarak aktarmaktadır.

Tuva destanlarının dili, genellikle nağmeli söylendiği için şiir şeklindedir. Bazen nesir olarak anlatıldığına da rastlanır. Farklı bestelerle dillendirilen destanlarda mısralar, 6, 7, 8 ya da daha çok heceden oluşur. Şiir oluşturmada ritmik vurgu, eserin kafiyeli düz yapısını gerçekleştirerek destanda temel rolü üstlenir. Bu anlatım tarzına paralel olarak destanlarda ikili, sarmal ve dört mısranın uyumlu olduğu mısra başı kafiyeler ile son kafiyelerin çeşitli türleri bolca kullanılır.

Bu ciltte okuyucuya sunulan ünlü destan anlatıcılarının en iyi destanları, hiçbir düzeltme ve değişiklik yapılmadan orijinal ağız özellikleri korunarak yazıya geçirilmiştir. Yazıya aktarmada gösterilen bu titizlik, destanların şiir şekliyle ve belli bir besteye söylenmeleri dikkate alınarak mısra şeklinde yeniden düzenlenmesinde de ortaya konmuştur. “Tanaa-Herel” destanı dışında bu kitaptaki destanların hepsi 1947 yılında yayımlanan “Tıva tooldar” antolojisinde çıkmış olan ve enstitünün arşivinde korunan orijinallerinden alınmıştır.

Doç Dr. Ekrem Arıkoğlu ve Buyan Borbaanay tarafından hazırlanan **Tuva Destanları** adlı bu eser kapsamına “Möгаа Şagan Toolay”, “Tanaa-Herel”, “Ton-Aralçın Haan”, “Kangıvay-Mergen”, “Bayan-Toolay” ve “Aldın Çaağay” adlı destanlar alınmıştır. Eserde Proje Sorumlusu Prof. Dr. Fikret Türkmen’in kaleme aldığı Sunuş yazısından sonra, hazırlayanların Ön Sözü de yer alır. Tuva Destanları hakkında geniş bir bilginin verildiği Ön Söz’ü ise S. M. Orus-ool kaleme almıştır. Eserin metin kısmında destanların kısa özetleri yapıldıktan sonra diğer baskıları ile var olan nüshalarının da bibliyografik künyeleri verilmiştir.